

Eötvös és Szemere vitája a börtönügyben¹

Szemere Bertalan és a centralisták a reformkor utolsó éveiben megfigyelhető szoros kapcsolatára már Ruszoly József is felhívta a figyelmet.² A központosítók és a borsodi követ elveinek hasonlóságára pedig Varga János és Veliky János is utalt,³ majd 2012-ben a Századokban Fenyő István és jómagam is hosszabban érveltünk Szemere és a centralisták elvi közössége mellett.⁴ Tanulmányomban akkor hosszabban írtam Szemere és a központosítók politikai együttműködéséről is. A Pesti Hirlap átvételekor ugyanis a borsodi követ folyamatosan tájékoztatta a lap akkori szerkesztőjét, Szalay Lászlót a Pesti Hirlappal kapcsolatos, Pozsonyban hallott véleményekről, valamint a lap korábbi vezetőjének, Kossuthnak új publikációs lehetőség iránti harcának eredményeiről. Emellett korrektort és megyei levelezőket ajánlott Szalaynak, miközben még a lap kívánatos stílusára és a szerkesztés módjára vonatkozó tanácsokat is adott neki.⁵ A centralisták pedig Szemere pártegyesülést sürgető beszédeire hivatkozva a későbbiekben maguk is többször kimondták, hogy az ellenzéknek egyesülnie kell.⁶

*A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének posztdoktori ösztöndíjasa.

¹ Konzulensemmel, Gyapay Lászlóval egymás közötti beszélgetéseink során gyakran váltottunk szót Eötvös József korabeli politikusi megítéléséről. Laci figyelmét e tanulmányban egy olyan esetre szeretném felhívni, mikor is az 1843–44-es országgyűlésen az Eötvöshöz személyében és eszméiben egyaránt közel álló Szemere Bertalan nyilatkozott negatívan az író politikai ítélőképességéről.

² SZEMERE 1994, 24–33.

³ VARGA 1981, 180; VELIKY 1998, 12.

⁴ FENYŐ 2012; GÁBORI KOVÁCS 2012.

⁵ GÁBORI KOVÁCS 2012, 575–577.

⁶ GÁBORI KOVÁCS 2012, 580–583.

Kemény Zsigmond Wesselényi Miklóshoz címzett leveléből kiderül, hogy Szemere és a centralisták kapcsolata a kortársak előtt sem maradt titokban: „a’ Pesti Hirlap – mint látom – nem akadot ügyetlen kezek közé, noha koránt sem Kossuthéi. *Szalay* mellett munkatársak *Trefort*, *Eötvös*, *Lukács Moricz*, *Szemere Bert* és *Pulszky*.⁷ Kemény tehát csaknem egy hónappal a lap centralista kézre kerülése után is úgy tudta, hogy Szemere a Pesti Hirlap munkatársa. Mivel az erdélyi politikus ez idő tájt még nem állt kapcsolatban a centralistákkal, információi csakis közvetettek lehettek. Azt kell tehát gondolnunk, hogy Szemere és Szalayék szoros kapcsolata ismert tény volt a politikai elit berkeiben. Ezt megerősíti, hogy tudjuk, Wesselényi a kapott információt tudatta Deák Ferencel is.⁸ A borsodi követ ugyanakkor publikálni nemigen kívánt a centralista lapban, valószínűleg azért, mert attól tartott, hogy ottani megjelenése után Kossuth ellenfeleként és a laptól való eltávolítása haszonélvezőjeként tartják majd számon.⁹ Egy nappal a Szalay szerkesztette első szám megjelenése előtt azonban börtönrendszerrel foglalkozó beszédének közlését kérte Szalaytól.¹⁰ A kérés pikantériáját az adta, hogy a szónoklatban Szemere a centralista csoport egyik tagjának, Eötvös Józsefnek a felsőházban a börtönrendszer átalakítása kapcsán tartott beszédének adatait kívánta cáfolni.

⁷ Kemény Zsigmond (a továbbiakban: Kemény) Wesselényi Miklóshoz (a továbbiakban: Wesselényi), 1844. júl. 26. = KEMÉNY 2007, 22–25.

⁸ „Hogy Kossuth kap-e hírlapra hírlapi szabadéket vagy nem, még bizonytalan; bár kapna, mert journalistikánk nagyon kezd parlagulni. Mit mondasz arra, hogy a gaz Landerer illő lakoltatás helyetti kármentesítésére, sőt jutalmazására Eötvös, Szemere, Pulszky, Lukács s Trefort léptek fel, a Pesti Hírlapot olvasottá s keresetté teendő.” (Wesselényi Deák Ferenchez, 1844. szept. 27. = WESSELÉNYI 1904, 307–309.)

⁹ GÁBORI KOVÁCS 2012, 575.

¹⁰ Szemere Bertalan (a továbbiakban: Szemere) Szalay Lászlóhoz (a továbbiakban: Szalay), 1844. júl. 3. = SZEMERE 1994, 28–29.

Eötvös a hazai börtönökben uralkodó tarthatatlan állapotokkal még Fejér megyei aljegyzősége idején, 1833–1834-ben szembesült.¹¹ Gángó Gábor Eötvös aljegyzőségéről írott tanulmányában rámutatott, hogy a későbbi centralista politikus hivatali idejére esett a Fejér megyei börtönreform, mely végül nem jutott el a megvalósítás fázisáig. A megye közgyűlése által kiküldött tömlőcjavító bizottság egyértelműen a hallgató rendszer mellett foglalt állást.¹² A Fejér megyei közgyűléssel szemben azonban a korabeli politikai elit a magányrendszer híve volt,¹³ míg Eötvös előbb 1838-ban megjelent *Vélemény a' fogházjavítás' ügyében, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez*, majd Lukács Móriccral 1842-ben közösen publikált *Fogházjavítás* című műveiben a hallgató- és a magányrendszer sajátos keverékének bevezetését szorgalmazta.

A magányrendszer alapjában véve az elítéltek magányos elzárását jelentette, melynek során az unatkozó fogvatartott kérhette, hogy cellájában dolgozhasson. A hallgató rendszerben az elítélteket csak éjszakára zárták el egyesével, napközben azonban egy közös teremben, kötelező jelleggel dolgoztak, ám beszélniük nem volt szabad egymással.¹⁴ Bár Gángó Gábor írásában erre nem tér ki, nyilvánvaló, hogy a Fejér megyei tömlőcjavító küldöttség javaslata a hallgatórendszer két legfontosabb ismervét is magán hordozta. A bizottság egyrészt „dolgozó ház”-at építtetett volna, melyben a rabokat „a csapó és szűrszabó mesterségre” kívánták fogni, másrészt pedig a tömlőcök számának szaporításával akarta elkerülni a rabok közötti összebeszélést. A beszélgetés tiltására a küldöttség érvelése szerint azért lett volna szükség, mert a gonoszabb rabok a tapasztalatlanabbakat további bűnelkövetési módokra tanították, és ezzel akadályozták az elítéltek javulását.¹⁵

¹¹ Eötvös hivatalát 1835. április 24-én hagyta el végleg, ám utoljára 1834. november 24–29-én jelent meg a törvénytörvényekben. (GÁNGÓ 2008, 53–56.)

¹² GÁNGÓ 2008, 56–57.

¹³ Ld. DEVESCOVI 2007, 138.

¹⁴ A magányrendszerről: MEZEY 1995, 22–24, 29–30. A hallgató rendszerről: MEZEY 1995, 23, 31–35.

¹⁵ Vö. GÁNGÓ 2008, 56–57.

Eötvös említett műveiben úgy vélte, Magyarországon a hallgató rendszert kellene bevezetni, ám az enyhébb büntetéssel sújtottakat, akiknek a börtönben töltendő ideje nem lenne elegendő a munkafolyamat betanulására, illetve az állandó munkavégzés megszokására, magánzárkában kellene tartani. Ugyancsak magányosan záratta volna el Eötvös a gyanúsítottakat is, az ítélet kihirdetése előtt.¹⁶ Borsod vármegye, Eötvös első börtönügyi röpiratának címzettje azonban a magányrendszert támogatta, ahogyan később az 1839–40-es országgyűlés által egységes büntető törvénykönyv kidolgozására kiküldött országos választmány is,¹⁷ melynek Eötvös – és Szalay – is tagja volt. Az 1843–44-es országgyűlés felsőtábláján ugyanakkor a főrendi ellenzék vezére, Batthyány Lajos Eötvös elképzelését pártolta,¹⁸ a főrendek azonban a magányrendszer mellett álltak, és végül az egész büntető törvénykönyv javaslatát visszavetették.¹⁹ Eötvös Szemere által cáfolt beszéde az 1844. április 17-i főrendi ülésen hangzott el, és a rendek börtönrendszer iránti második üzenetére reflektálva az üzenet által kívánt magányrendszer hátrányait – és ezzel párhuzamosan a hallgató rendszer előnyeit – igyekezett kidomborítani, főként statisztikai adatok felhasználásával.²⁰ Az Eötvös által felsorolt, a rabok között történt halálozásokat, súlyos megbetegedéseket, megőrüléseket, valamint a visszaesés eseteit taglaló adatok mind a hallgató rendszer hatékonyabb voltára engednek következtetni. Ráadásul a centralista politikus statisztikái szerint testi fenytetésre is inkább a magányrendszerben van szükség, és e szisztéma megvalósítása és fenntartása is többbe kerül, mint a hallgató rendszeré. Eötvös érvelése szerint a magányrendszer elterjedtsége is csökken.

Eötvös a magányrendszer hátrányainak bemutatása után meglepő módon mégis ennek bevezetését javasolja. Ha azonban megvizsgáljuk az általa felvázolt szisztéma leírását, láthatjuk, hogy az

¹⁶ EÖTVÖS 1838, 24–29; EÖTVÖS–LUKÁCS 1842, 267–270, 331–336.

¹⁷ DEVESCOVI 2007, 138. Az országos bizottság munkájára részletesen ld. MEZEY 2012, 434–439.

¹⁸ MEZEY 2013, 243.

¹⁹ FENYŐ 1997, 206.

²⁰ [n. n.] 1844a, 275–278. A beszédet ld. [n. n.] 1844a, 276–278. A törvényjavaslatot ld. [n. n.] 1844a, 275–276.

megegyezik az Eötvös által korábban is kívánt kevert rendezési formával. „Minden újonnan építendő törv.[ény]hatósági börtönre nézve én már most is törvény által a' magányrendszer építési formáját fogadnám el, – elfogadnám pedig azért; mivel végcélunk az levén, hogy minden nagyobb gonosztevők kerületi börtönökbe záratván, a' törvényhatósági börtönök csak vádlottak 's rövidebb időre letartóztatottak elzárására fordíttassanak, – bármik legyenek is a' minta-börtön eredményei, a' törvényhatósági börtönökben minden esetre a' magányrendszernél célirányosabbat nem találhatunk. – A' vádlottakra nézve a' magányos elzárás minden czélszerű eljárásnak egyik főkelléke, a' rövidebb időre elzárt raboknál pedig csak igen kis mértékben mutatja azon káros következtetéseket, melyek a' magányrendszer ellen közönségesen felhozatnak. Mivel azonban jelenleg csak egy kerületi börtön építettvén, – a' törvényhozási börtönök még hosszabb időre elzárt rabok letartóztatására is fordíttatnának, 's minekutána a' rendszer kiegészítése esetében is a' megyei fogházakban a' letartóztatás ideje egy évre terjed, 's tudnunk nem lehet, nem fogja e a' tapasztalás, mint külföldön, úgy nálunk is azt mutatni, hogy a' magányelzárás már az első évben is káros következtetéseket szül; én a' törv.[ény]hatósági börtönök mellé közös dolgozó termeket kívánok építtetni a' végett, hogy azokban a' hosszabb időre elzárt rabokra, 's azokra nézve, hol azt a' középponti biztosság szükségesnek látandja; – enyhítésül közös munka használtassék.”²¹ Eötvös tehát a vádlottakat és a rövid ideig tartó szabadságvesztéssel sújtottakat korábbi elképzelésével megegyező módon, a magányrendszernek megfelelően zárná el, méghozzá a „nagyobb gonosztevők”-től távol, a törvényhatósági börtönökben. A komolyabb büntetéssel sújtottakat pedig a kerületi börtönökben tartaná fogva. Mivel azonban a rendek egyelőre csak egy kerületi börtönt terveznek építeni, Eötvös a törvényhatósági börtönök mellé emeltetne dologházakat, ahol a hosszabb időre elzárt rabok közösen dolgoznának. Eötvös tehát az adott pillanatban a törvényhatósági-, később pedig a kerületi börtönökben fogva tartott, hosszú

²¹ [n. n.] 1844a, 278.

börtönbüntetéssel sújtottakat a hallgatórendszer körülményeinek megfelelően zárna el.

Szemere már 1844. június 1-jén kelt levelében közölte Szalayval az Eötvössel kapcsolatos szándékát: „Eötvöst is meg kell mosnom – de tiszta vízzel, [...] mivel Eötvösnek, mint lelkismeretes írónak és törv[ény]hozónak s mint tekintélynek, egy folyóiratkából nem leendett szabad critica nélkül hirtetni el az adatokat.”²² A borsodi követ a vita szükségességét jól láthatóan az Eötvös által átvett adatok kritikátlan felhasználásával indokolta, és beszédében is részben a kritikai szemléletmód hiányával okolta meg. Szemere szerint ugyanis az író-politikus nem vette figyelembe, hogy a forrásául szolgáló írás a hallgató rendszer hívei által közreadott statisztikákat összegezte, ami kérdésessé tette e számok hitelességét.²³ Főleg, mivel a hallgató-illetve a magányrendszer „védői közt olly dühvel foly a’ vita, hogy Amerikában a’ felek hamis adattáblák’ közlésével vádolják egymást”. Franciaországban pedig „a’ pártok küzdése olly szenvedélyes lőn, hogy a’ világos számoknak sem hisznek, hogy ugyanazon büntetési statistikából hazudtolják meg egymást”. Eötvös továbbá a hallgató rendszerrel kapcsolatos adatokat nem minden esetben közölte, és Szemere úgy látta, hogy ennek köszönhetően a centralista politikus a maga által preferált rendszerről festett előnyösebb képet. A borsodi követ ugyanakkor úgy vélte, hogy Eötvös a hallgató rendszerre vonatkozó adatokat „csak azért nem sorolta elő, mert száraz adatokkal könnyű unalmassá” válni. Szemere itt olvasható állítása szerint nem tételezett fel szándékos ferdítést Eötvösről, ám a kritikai szemléletmód alkalmazását számon kérte rajta. Főleg, mivel a statisztika „a’ közvélemény’ megtévesztésére veszedelmesebb eszköz az elvek’ vitáinál; mert az elvek mindenki értelmének bírálata alá esnek, de a’ számokat vagy el kell hinni, vagy el kell vetni; ’s hogy higgyen el a’ közönség olly adatokat, melyeknek forrásait nem ismeri? azonban viszont, hogy vesse vissza az adatokat, ha azok jeles férfiu által soroltatnak elő, ’s a’ közönségnek ellenkező adatai nincsenek”. Szemere tehát rámutatott az adatok ismertetőjének felelősségére, és

²² Szemere Szalayhoz, 1844. jún. 1. = SZEMERE 1994, 26–28.

²³ FAUCHER 1844.

jelezte is, hogy szerinte Eötvös ennek a felelősségnek nem tudott megfelelni. A beszéd egyes későbbi részeiben azonban a borsodi politikus nyilvánvalóan kétségbe vonta Eötvös jó szándékát. Szemere szerint ugyanis Eötvös „kiírt háborút kezdett a’ magányrendszer ellen, minden tulajdont [értsd: jó tulajdonságot – G. K. J.] megtagadott tőle”. Az őrlésre vonatkozó adatok felsorolásakor pedig Szemere kifejtette, hogy ilyen esetek nem csupán a magányrendszerénél, hanem a hallgató rendszerénél, sőt az éppen fennálló szisztémánál is előfordulnak, ráadásul „látjuk, hogy vannak magányrendszerü fogházak, melyekben a’ tébolyodásnak soha még csak szele sem jelentkezett”. Ezt követően pedig nyilvánvalóan Eötvös beszédére utalva tette fel a kérdést, hogy „ugyan őszinteség volt e’ csak a’ magányrendszerénél mutatkozott örülési eseteket hordani fel”. A szónoklat Eötvös beszédét taglaló részének vége felé pedig a borsodi követ ismét csak azt jegyezte meg, hogy „ama’ főrendi tag által felhordott adatok nem egészen hitelesek ’s összeállításuk nem igazságosak”. Ugyancsak szándékos ferdítést sugall a szónok, mikor arra hívja fel a figyelmet, hogy Eötvös véleménye szerint a különböző éghajlati viszonyok között élő népek börtöneiben eltérő a fogva tartott elítéltek halálozási, megbetegedési, stb. aránya. A centralista politikus a statisztikai adatok idézésekor ugyanis megállapítása ellenére különböző országok adatai közül válogatta össze az állítása alátámasztására saját maga szerint megfelelőket. Mindemellett Szemere azt állítja, hogy az Eötvös által idézett számok szerint a magányrendszerből nem is kerül vissza annyi elítélt a társadalomba, mint ahányan később visszaesőkké válnak: „sok csodát lehetők tartok, mindazáltal mégsem tudom megmagyarázni magamnak azon állított ’s adatokkal bizonyítgatott tüneményt, hogy a’ magányrendszerénél ugyan minden második rab beteg, rakásra hálnak, egymásután örülnek, irtózatossá kintól gyötretnek, és mégis míg az enyhébb hallgatórendszerénél 100ból 13 visszaeső, a’ magányrendszerénél 100tól 66 visszaeső van. – Mondom én, az okoskodást nem tudom érteni, én e’ tüneményt nem tudom megfejtetni.” A beszéd egyes részeiben tehát Szemere Eötvös kritikái érzékének hiányosságaival, más szakaszaiban pedig elfogultságból adódó szándékos ferdítéssel magyarázta a szerinte helytelen adatok

ismertetését.²⁴ Nem lehet tudni, hogy maga a borsodi politikus a felkínált lehetőségek közül melyiket tartotta valószínűbbnek, ám az általa adott magyarázatok közül mindkettő alkalmas lehetett arra, hogy csökkentse Eötvös politikai hitelét a közvélemény előtt. Főleg mivel Szemere beszédében igyekezett tekintettel lenni az általa Eötvösön számon kért kritikai kritériumokra.

Fentebb láthattuk, hogy Szalay tudott Szemere Eötvössel kapcsolatos szándékáról, ám a centralisták egymás közötti levelezése arról árulkodik, hogy ezt az értesülését társaival nem osztotta meg. Trefort Ágoston ugyanis 1844. június 26-án Szalayhoz intézett levelében írta: „Szemere Berti [...] hosszú statistikai adatokkal nagyon megspékelt beszédben czafolgatá a’ mai ülésben Pepit [Eötvös Józsefet – G. K. J.] a’ halgató rendszer bajnokát”.²⁵ Ugyanerről az eseményről Csengery Antal egy nappal később tájékoztatta Szalayt: „Tegnap ülésben [...] a főrendek börtönügyi második izenete volt tanácskozás alatt. Szemere Eötvösnek a magány rendszert ostromlott adatait, mik a főrendi tudósítások közt megjelentek a Hirlapban is, hosszason cáfolá, s e tárgyban beszédét egészen kidolgozva átadandja.”²⁶ Treforttal ellentétben Csengery nem háborodott fel Szemere lépésén, ami arra enged következtetni, hogy az országgyűlési tudósítások szerkesztője nem tudott Szemere és a centralisták szoros kapcsolatáról, azaz Csengery ekkor még nem lehetett teljességgel tisztában a lap belső ügyeivel. Tudatta ugyanakkor Szalayval, hogy az Eötvöst cáfoló beszédet Szemere ki kívánta adatni a centralista lapban. A szónoklat csonkítás és tagláló jegyzetek nélkül jelent meg a Pesti Hirlapban,²⁷ ami arra utal, hogy a szerkesztő nem zárkózott el a centralisták álláspontjától eltérő vélemények közlésétől sem. Igaz, ehhez a kiadandó textusnak vélhetően az ellenzék valamelyik

²⁴ [n. n.] 1844c, 452–455. A lap még Kossuth által szerkesztett június 30-i számában is megemlékezett röviden a június 26-i kerületi ülésről, ám Szemere szónoklatáról és Zsoldos Ignác lentebb említett beszédéről nem ejtett szót. [n. n.] 1844b, 447.

²⁵ Trefort Ágoston Szalayhoz, 1844. jún. 26. = OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁶ Csengery Antal Szalayhoz, 1844. jún. 27. = OSZK Kézirattár, Levelestár.

²⁷ Szemere beszéde teljességének ellenőrzését a későbbi kiadás tette lehetővé: SZEMERE1894.

prominens személyiségétől kellett származnia. Ezt valószínűsíti, hogy Zsoldos Ignác veszprémi követ szintén Eötvös börtönrendszerre vonatkozó adatait cáfoló beszédét a lap nem közölte. Igaz azt sem tudjuk, hogy Zsoldos kérte-e egyáltalán a centralistáktól szónoklata publikálását. Szemere beszédének kiadásában ugyanis a borsodi politikus erre vonatkozó óhaja is komoly szerepet játszhatott.

Zsoldos egyébként nem minősítette Eötvösnek a statisztikák összeválogatása során mutatott eljárását, csupán annyit jegyzett meg, hogy az író-politikus által „felhozott adatok, azon kútfőkben, melyekből merítettek, mind úgy foglaltatnak ugyan, miképp idéztettek, de magok azon kútfők részint alaptalanok, részint ellenkező hiteles adatok által megczáfolhatók”.²⁸ Illetve, hogy Zsoldos „a számokbólí okoskodást csálhatatlannak nem” tartotta, mivel tudta, hogy a körülményektől „mily sok, s majd legtöbb függ”.²⁹ Az Eötvös idézte számok hitelességének kétségbe vonása, valamint a körülmények fokozottabb figyelembe vétele követelményének említése azonban szintén az Eötvös kritikai szemléletmódjában megmutatkozó hiányosságokra kívánhattak rámutatni.

Az Eötvös ítélőképességét és kritikai érzékét érintő vád jelentősen ronthatta az író-politikus megítélését, és talán ez az eset is közrejátszott abban, hogy a későbbiekben Eötvös politikai ellenfelei előszeretettel hivatkoztak naivitására. A Budapesti Híradó egyik cikkírója szerint például az író „néha némi költői lebkességgel szokott a tárgyak felületén elsikamlani”, ami miatt egyes cikkei „kissé felületes fogással [értsd: felfogással – G. K. J.] iratvák”.³⁰ Ugyane lap szerkesztője, Dessewffy Emil a centralizációról folyó vita során pedig hosszan érvelt amellett, hogy Eötvös félreismerte az ellenzékiet, pedig, mint Dessewffy írta: „[p]olitikával foglalatосkodó embernek, bizonyos idylli, arcadiai, oda engedéstől, könnyen hívősegtől, naivságtól egészen menten kell magát tudni tartani, ha keserűen csalatkozni és csalattatni nem akar.”³¹

²⁸ ZSOLDOS1894, 5.

²⁹ ZSOLDOS1894, 6.

³⁰ B 1844, 243.

³¹ D [DESSEWFFY] 1845, 17.

Rövidítésjegyzék

- B 1844 – B, *Válaszúl a P. Hirlapnak*, BH, 1844. okt. 4., 243.
- D [DESSEWFFY] 1845 – D [DESSEWFFY Emil], *A Pesti Hirlap legújabb vallomásai II*, BH, 1845. júl. 8., 17.
- DEVESCOVI 2007 – DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József (1813–1871)*, Pozsony, Kalligram, 2007 (Magyarok Emlékezete).
- EÖTVÖS 1838 – EÖTVÖS József, *Vélemény a' fogházjavítás' ügyében*, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez, Pest, Heckenast, 1838.
- EÖTVÖS–LUKÁCS 1842 – EÖTVÖS József, LUKÁCS Móricz, *Fogházjavítás*, Pest, Heckenast, 1842.
- FAUCHER 1844 – LÉON FAUCHER, *Du projet de loisur la réforme des prisons*, Revue des Deux Mondes, 1844/5, 373–408.
- FENYŐ 1997 – FENYŐ István, *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., Argumentum, 1997.
- FENYŐ 2012 – FENYŐ István, *Szemere Bertalan és a centralisták a reformkorban*, Száz, 2012/3, 509–516.
- GÁBORI KOVÁCS 2012 – GÁBORI KOVÁCS József, *A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében*, Száz, 2012/3, 563–607.
- GÁNGÓ 2008 – GÁNGÓ Gábor, *A megye aljegyzője: Bárá Eötvös József Fejér megyei hivatala, 1833–1835*, Száz, 2008/1, 49–61.
- KEMÉNY 2007 – KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi–ELTE, 2007.
- KOVÁCS 1894 – *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, szerk., kiad. KOVÁCS Ferencz, Bp., Franklin, 1894, V.
- MEZEY 1995 – MEZEY Barna, *A magyar polgári börtönügy kezdetei*, Bp., Osiris–Századvég, 1995.
- MEZEY 2012 – MEZEY Barna, *A fenyítőházak forradalma: A modern büntetés-végrehajtás alapvetése Európában*, Bp., Gondolat, 2012.
- MEZEY 2013 – MEZEY Barna, *Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia = A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 229–243.
- SZEMERE 1894 – SZEMERE Bertalan, [c. n.] = KOVÁCS 1894, 14–32.
- SZEMERE 1994 – SZEMERE Bertalan *Levelei Szalay Lászlóhoz*, bev., kiad. RUSZSÓLY József, Dimenziók: Felső-Magyarországi Szemle, 1994/2, 24–33.

- VARGA 1981 – VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)*, Somogy megye múltjából: Levéltári Évkönyv, 12(1981), 155–195.
- VELIKY 1998 – VELIKY János, *Eötvös József*, Bp., Új Mandátum, 1998 (Magyar Szabadelvűek).
- WESSELÉNYI 1904 –B. WESSELÉNYI Miklós *Levelei Deák Ferenczhez 1841–1850: Első Közlemény*, kiad. Dr. FERENCZI Zoltán, TT, 1904, 292–320 [Különnyomat].
- ZSOLDOS 1894 – ZSOLDOS Ignác, [c. n.] =KOVÁCS 1894, 5–14.
- [n. n.] 1844a – [n. n.], [c. n.], PH, 1844. ápr. 25., 346. sz., 275–278.
- [n. n.] 1844b – [n. n.], [c. n.], PH, 1844. jún. 30., 365. sz., 447.
- [n. n.] 1844c – [n. n.], 215. *Kerületi ülés, junius' 26-kán.*, PH, 1844. júl. 4., 366. sz., 452–455.